

Marcin Wójcik

ROZWÓJ OSADNICTWA WIEJSKIEGO W WOJEWÓDZTWIE ŁÓDZKIM

W artykule skoncentrowano się na procesach rozwoju osadnictwa wiejskiego w województwie łódzkim w kontekście głównych uwarunkowań przyrodniczych i społeczno-gospodarczych. W poszczególnych częściach opracowania określono przestrzenne efekty oddziaływania wybranych czynników (typy morfogenetyczne osiedli wiejskich). Z jednej strony przedstawiono ogólne prawidłowości w przekształceniach osadnictwa wiejskiego, z drugiej zaś zwrócono uwagę na oryginalność ścieżki rozwoju osadniczego na obszarach wiejskich regionu łódzkiego. Artykuł ma charakter dydaktyczny, a jego celem jest przybliżenie problematyki rozwoju osadnictwa wiejskiego w województwie łódzkim, zwłaszcza studentom podejmującym studia wiejskie w pracach licencjackich (monografie wsi) i magisterskich.

1. Wprowadzenie

Tematyka geograficzno-osadnicza obszarów wiejskich województwa łódzkiego jest jedną z najrzadziej poruszanych w pracach środowiska geograficznego. Geograficzne badania osadnictwa wiejskiego w różnych aspektach (przestrzennym, ekonomicznym, społecznym) powinny w większym stopniu zaspokajać zainteresowanie historycznymi i współczesnymi procesami przekształceń wsi. Teren obecnego województwa łódzkiego charakteryzuje się specyficzną ścieżką przekształceń osadnictwa wiejskiego, wynikających m. in. z cech środowiska przyrodniczego. Charakterystyczny rozwój osadnictwa historycznego oraz późniejsze przekształcenia w okresie industrialnym i współcześnie dały w efekcie złożony obraz typów przestrzennych wsi. Obraz ten jest o tyle skomplikowany, że osadnictwo wiejskie charakteryzuje się jednocześnie dużym rozproszaniem. W artykule przedstawiono zarys kształtowania się osadnictwa wiejskiego na obszarze województwa łódzkiego. Zawiera on główne etapy przemian, w których ukazano najważniejsze czynniki przekształceń i ich przestrzenne efekty w postaci odpowiednich typów morfogenetycznych osiedli wiejskich.

2. Rozwój osadnictwa wiejskiego w okresie feudalnym (do końca XVIII w.)

Pierwsze osiedla ludzkie były wsiami o bardzo małych rozmiarach i występowały w dolinach rzek (D y l i k, 1971, s. 67). Uważa się, że położenie dolinne ułatwiało m. in. orientację i poruszanie się. Stabilizacja osadnictwa związana była z rozwojem gospodarki przemienno-odłogowej. Początkowo osady wiejskie występowały najczęściej w postaci rozproszonej i bezładnej. Różnice w sytuacji majątkowej doprowadziły do pierwszego rozwarstwienia ludności wsi. Z biegiem czasu drobna własność ziemską była wchłaniana przez większe majątki rycerskie, a później szlacheckie. Organizacja wielkiej własności ziemskiej opierała się na uzależnieniu mniej zamożnej części ludności i obciążeniu jej różnorodnymi świadczeniami na rzecz monarchy lub feudalów (w naturze bądź czynszu). Właściciele feudalni, dążąc do powiększenia zysków, wprowadzali specjalizację drobnych gospodarstw, a w pewnych przypadkach całych wsi. Specjalizacja wsi przez określenie konkretnych powinności utrwalała się także w nazwach miejscowości regionu łódzkiego (komorniki, świątniki, kobylniki, strzelce, sokolniki).

Osadnictwo wiejskie w coraz większym stopniu stabilizowało się. Ocenia się, że na obszarze Śląska czy Wielkopolski osadnictwo ustabilizowało się już w XII w., ale np. w Polsce Środkowej (Sieradzkie, Łęczyckie) nastąpiło to dopiero w wieku XIV (R u t k o w s k i, 1947, s. 61). Do najstarszych kształtów wsi, pochodzących sprzed okresu kolonizacji niemieckiej, należą wsie drogowe, owalnice, małe owalnice, widlice, okolnice, wsie rozdrożne i wielodrożnice (S z u l c, 1995, s. 33–35). Powszechnie przyjmuje się, że osadnictwo rozwijało się najpierw w dolinach rzek, kierując się w ich górę, a dopiero później w kierunku działów wodnych (D y l i k, 1971, s. 116–117). Najstarsze typy przestrzenne wsi znajdują się w strefie peryferyjnej obecnego województwa łódzkiego, wzdłuż Warty i Pilicy.

Przełomowe znaczenie dla ustroju rolnego miały XIII i XIV w. Okres ten nazywany jest etapem kolonizacji na prawie niemieckim. Przestrzenny aspekt procesu kolonizacji na prawie niemieckim polegał przede wszystkim na zakładaniu nowych wsi (na tzw. surowym korzeniu) lub powiększaniu już istniejących. Z morfogenetycznego punktu widzenia wsie z okresu kolonizacji na prawie niemieckim na omawianym obszarze określane są jako ulicówki (S z u l c, 1995, s. 43).

Pomimo pewnych niedogodności osadnictwo na prawie niemieckim wprowadziło tak dużo rewolucyjnych rozwiązań, że wsie pochodzące z kolonizacji na prawie polskim przyjmowały nowe wzorce (S z u l c, 1995, s. 42). Odbywało się to albo w formie całkowitego przenoszenia wsi z prawa polskiego na prawo niemieckie, albo polegało na zmianie typu powinności. Badania historyczno-geograficzne osadnictwa wiejskiego na Mazowszu (wschodnia część województwa łódzkiego) wskazują, że kolonizacja na prawie

niemieckim była w niektórych obszarach w większym stopniu reformą socjalno-gospodarczą niż przestrzenną (Kiełczewska-Zaleska, 1967, za Szulc, 1995, s. 47).

Ślady kolonizacji na prawie niemieckim zachowały się w nazwach wsi regionu, np. Lgota, Ligotka, Wola, Wólka, Wolnica, które oznaczają wolnizny od powinności w okresie zagospodarowania. Wsie tego typu skupiają się przede wszystkim w dolinach, natomiast rzadko zakładano je w głębi wysoczyzn. Trzebież lasów była wobec tego ograniczona do niewielkich powierzchniowo obszarów (Dylik, 1971).

Pod koniec średniowiecza, zanim jeszcze kolonizacja na prawie niemieckim przemodelowała zupełnie stosunki społeczno-gospodarcze, pojawiły się pierwsze symptomy zmian w kierunku odwrotnym, ku ograniczeniu samodzielności włościan i gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej (Rutkowski, 1947 s. 120). Badania nad rozmieszczeniem folwarków wskazują, że w Polsce środkowej i wschodniej powstawały one wcześniej niż na Śląsku, Pomorzu czy w Wielkopolsce (Szulc, 1995, s. 59). Na obszarze ziemi łęczyckiej i sieradzkiej folwarki powstawały do końca XVI w., a następnie w wieku XVIII, w okresie kolonizacji olęderskiej (Szulc, 1995, s. 61)¹.

Prowadzenie folwarków wymagało rozległych pól. Zdaniem Dylika, z powstawaniem folwarków w Polsce Środkowej wiązało się dalsze trzebieenie lasów i stopniowe przesuwanie się osadnictwa w kierunku wysoczyzn. Proces ten dotyczył głównie obszarów zagospodarowanych w okresie wczesnego średniowiecza i kolonizacji niemieckiej (Dylik, 1971, s. 79 i 118). Najbardziej charakterystyczny wśród zjawisk osadniczych był dalszy pochod osadnictwa w kierunku obszarów do tej pory niezagospodarowanych. Z okresu tego znane są małe wsie, tzw. wsie samorodne. Przyjmuje się, że ich geneza wiązała się z założeniem na tzw. surowym korzeniu lub rozwojem z osiedli jednodworczych bądź przysiółków (Szulc, 1995, s. 62–63). Pochodzenie wielu z tych osiedli w obszarze podłódzkim wiąże się z rozwojem gospodarki leśnej oraz hutnictwa. W XVI i XVII w. lasy eksploatowano w celu pozyskania popiołu, węgla drzewnego, potażu i smoły. Wsie pochodzące z tego etapu kolonizacji mają charakterystyczne nazwy, np. Budy, Opalanki, Piła, Popielarnia, Porąbki, Węglica, Huty, Huciska, Kuźnice, Rudy (Dylik, 1971, s. 107–108). Osadnictwo XVII i XVIII w. nie dotarło jeszcze do głównego działu wodnego rozdzielającego dorzecze Odry i Wisły. Najwyższa część Wyżyny Łódzkiej została zasiedlona w XIX w. Do połowy XIX w. obszary te były najbardziej zapóźnione w rozwoju gospodarczym i osadniczym. Według Dylika, główną rolę w zahamowaniu pochod osadnictwa „odegrała rzeźba terenu; duże wysokości względne sięgające stu metrów, strome stoki pocięte suchymi dolinami i zawieszonymi nieckami denudacyjnymi” (1971, s. 118).

¹ Genezę i strukturę dawnego osadnictwa wiejskiego na obszarze obecnej Łodzi przedstawia M. Koter (1971).

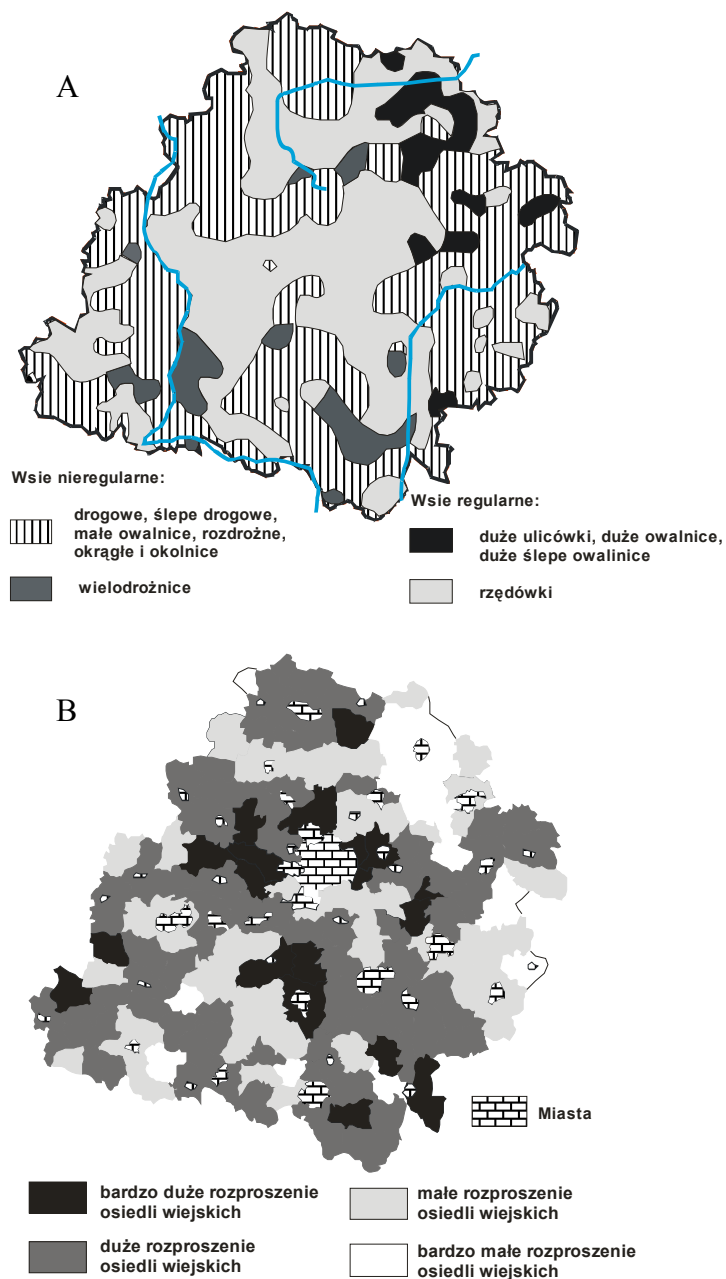
Ukształtowanie powierzchni i cechy sieci rzecznej miały więc zasadnicze znaczenie dla rozwoju procesów osadniczych (1971, s. 119).

W XVII w. pojawiło się ponownie zjawisko znane ze średniowiecza, a mianowicie druga fala kolonizacji ludności z zachodu Europy. Kolonizacja ta określana jest jako holenderska lub olęderska. Akcja osadnicza objęła głównie tereny zachodniej Polski i w szerokim zakresie przyczyniła się do ponownej aktywizacji obszarów rolniczych. Nowe wsie zakładane były na terenach podmokłych, nieużytkach, na skraju dolin rzecznych. Podobnie jak w średniowieczu, wiele wsi już istniejących zostało przeniesionych na tzw. prawo olęderskie. Parcelacji ulegał folwark, a do nazwy wsi dodawano określenie „olędry” (S z u l c, 1995, s. 64). Z biegiem czasu termin „kolonizacja olęderska” zatracił treść narodowościową i zaczął odnosić się do uregulowań prawnych oraz form przestrzennych (D y l i k, 1971, s. 108). Na obszar Polski Środkowej, w tym również na obszar podłódzki, kolonizacja olęderska dotarła w XVIII w. Najwięcej nowych osiedli powstało pod koniec XVIII stulecia, głównie w okolicach Łęczycy, Zgierza i Łodzi. Śladem tej fali kolonizacyjnej są osady z określeniem „Holendry”, „Olendry” (D y l i k, 1971, s. 108), (por. rys. 1).

W okresie kolonizacji holenderskiej powstawały również nowe folwarki. W przeciwieństwie do gospodarstw zakładanych dawniej, były one odseparowane od wsi. Wokół nich powstawały małe osiedla, zamieszkane przez ludność małorolną, zagrodniczą i najemników. Dylik dowodzi, że „powstanie nowych wsi folwarcznych w sąsiedztwie starszych wsi znalazło wyraz w ich nazwach”. I tak np. w obecnej gminie Główno, w sąsiedztwie Boczków powstały Boczki Domaradzkie i Zarzeczne (D y l i k, 1971, s. 109).

3. Rozwój osadnictwa wiejskiego od końca XVIII w.

Ziemie Polski Środkowej w latach 1795–1807 administracyjnie podlegały prowincji Prusy Południowe. Krótki okres panowania pruskiego wpłynął na zmiany przestrzenne osadnictwa wiejskiego. Fala zmian nazwana została kolonizacją fryderycjańską. Głównym celem tej akcji było zagospodarowanie rolnicze i przemysłowe obszarów najsłabiej zaludnionych. Układ przestrzenny osiedla uzależniony był od funkcji, jaką miało ono pełnić. Najpowszechniejszą formą była ulicówka o zwartej zabudowie mieszkalnej po jednej stronie drogi, a gospodarczej po drugiej (S z u l c, 1995, s. 66). Nie brakuje również przykładów osiedli o bardziej oryginalnych układach – promienistych, gwiazdzystych, prostokątnych. W okolicach Łodzi na uwagę zasługują np.

Rys. 1. Typy morfogenetyczne wsi (A) oraz rozproszenie osadnictwa wiejskiego w regionie łódzkim (B)

Źródło: oprac. graficzne własne (A) na podstawie H. Szulca (1995)
i oprac. własne (B)

Ksawerów o kształcie prostokątnym oraz Nowosolna z układem gwiazdzystym (Dylik, 1971, s. 126). Osadnictwo leśne (drwali, smolarzy) oraz kolonie przemysłowe (huty) miały w regionie łódzkim charakter bardziej rozproszony, a ich położenie zależało od elementów środowiska przyrodniczego, takich jak np. wody, lasy (Szulc, 1995, s. 67).

W okolicach Łodzi, podobnie jak w innych częściach zaboru rosyjskiego, od lat 20. XIX w. zaczęły powstawać liczne kolonie. Nowe wsie zakładano w pobliżu starych lub na obszarach jeszcze niezagospodarowanych. Układ przestrzenny takich osiedli był najczęściej mało zwarty i dominował typ wsi wielodrożnej lub ulicowej (Szulc, 1995, s. 78). W latach 20. i 30. XIX w. oczynszowano chłopów w części wsi. „Oczynszowanie to łączyło się z wydzieleniem ziemi chłopskiej w formie scalonej i niekiedy przeniesieniem chłopów na nowe tereny” (Szulc, 1995, s. 75). W wyniku regulacji (komasacji bądź parcelacji) lub zagospodarowania nowych obszarów powstał nowy typ wsi – rzędówka. Rzędówka, zwana także wsią sznurową, miała do kilku kilometrów długości (Dylik, 1971, s. 137; Szulc, 1995, s. 76). Ten etap kolonizacji osadniczej kończy pochód osadnictwa w obszarze podłódzkim.

W okresie międzywojennym ważnym dokumentem prawnym, który wywarł wpływ na przemiany przestrzenne, była ustawa scaleniowa z 1923 r. Prawo to określało zasady, na których odbywała się komasacja gruntów rolniczych. Na mocy tej ustawy przystąpiono do akcji budowy nowych gospodarstw, tzw. zagród – „poniatówek”. Zagroda taka składała się z drewnianych elementów prefabrykowanych. W jej skład wchodził dom mieszkalny, budynek inwentarski, stodoła (Wiśniewska, 1999, s. 34–35).

Ważnym etapem przemian osadnictwa wiejskiego w okolicach Łodzi były lata 70. XX w. Kryzys końca lat 70. XX w. wywołał falę migracji ludności do miast. Wobec ogromnej skali zjawiska władze państwowe wprowadziły ograniczenia meldunkowe w dużych miastach. Decyzja ta spowodowała rozwój stref bezpośrednio przylegających do tych miast. Istotną determinantą przemian społeczno-zawodowych i przestrzennych wsi podmiejskich była dostępność komunikacyjna. Urbanizacja wsi następowała najszybciej wzdłuż linii kolejowych. Wytwarzały się charakterystyczne pasma aglomeracji (zurbanizowane). Obszary te przyciągały ludność z bardziej oddalonych terenów wiejskich. We wsiach podmiejskich zachodziły również zmiany przestrzenne. Wytoczano nowe osie rozwoju, najczęściej równoległe do pierwotnych. Jeśli brakowało miejsca pod nową zabudowę, kolejne drogi projektowano prostopadle do już istniejących. Powstawał w ten sposób typ morfogenetyczny wsi charakterystyczny dla obszarów zurbanizowanych – kratownica (Tkocz, 1998, s. 136). Podobne przemiany wsi zachodziły wokół większych miast regionu, ale intensywność ich nie była tak duża jak w przypadku obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej. Duże zmiany były charakterystyczne dla obszarów podmiejskich ośrodków, które stały się siedzibami nowych województw (Sieradz, Skierniewice, Piotrków Tryb.). W latach 80. XX w. na południe od

Łodzi, koło Bełchatowa, rozpoczęto eksploatację węgla brunatnego. Obszary wiejskie w promieniu około 30 km od kopalni i elektrowni „Bełchatów” uległy znacznym przeobrażeniom społeczno-gospodarczym i przestrzennym (K o t l i c k a, 1976).

Zjawiskiem, które zaczęło oddziaływać z dużą siłą na przestrzeń wiejską był rozwój osadnictwa rekreacyjnego i rezydencjonalnego. Wsie strefy podmiejskiej Łodzi oraz tereny atrakcyjne krajobrazowo (dolina Warty i Pilicy) stały się obszarem ekspansji zabudowy rekreacyjno-wypoczynkowej mieszkańców dużych miast (S z k u p, 2003; W ó j c i k, 2004; 2006).

4. Podsumowanie

Przemiany historyczne i współczesne przeobrażenia osadnictwa wiejskiego są jednym z najrzadziej poruszanych zagadnień geograficzno-osadniczych. Badania geografów i historyków zajmujących się tą problematyką po II wojnie światowej wskazują, że region łódzki ze względu na swe specyficzne położenie na pograniczu regionów geograficzno-historycznych jest ciekawym obszarem do badań nad rozprzestrzenianiem się i zmianami przestrzennymi osadnictwa wiejskiego. Jednocześnie interesujące wydają się również zagadnienia badawcze poruszające problematykę współczesnych szybkich przemian wsi w regionie (dezagraryzacja wsi). Podjęte próby określenia kierunków i typów przemian społeczno-gospodarczych wsi pokazują, że w okresie transformacji zachodzą interesujące zmiany w kulturze i społecznych zachowaniach społeczności lokalnych (W ó j c i k, 2008). Przemiany społeczno-kulturowe mieszkańców wsi warto podjąć prace badawcze, tym bardziej, że obszary wiejskie znajdują się obecnie w fazie intensywnych przekształceń gospodarczych (funkcji osadnictwa wiejskiego).

LITERATURA

- D y l i k J., 1948, *Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi*, ŁTN, Łódź.
D y l i k J., 1971, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, *Geografia historyczna województwa łódzkiego*, ŁTN, Łódź.
K i e ł c z e w s k a - Z a l e s k a M., 1967, *Upon rural settlement types in Mazowsze region*, [w:] *Beiträge zur Genese der Siedlungs- und Agrarlandschaft in Europa*, Geographische Zeitschrift, 18, Wiesbaden.
K o t e r M., 1971, *Relikty osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, t. 48, z. 4.

- K o t l i c k a J., 1976, *Kształtowanie się oraz układ przestrzenny sieci osadniczej pow. bełchatowskiego*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Ser. II, z. 7.
- R u t k o w s k i J., 1947, *Historia gospodarcza Polski*, t. 1, *Czasy przedrozbiorowe*, KA, Poznań.
- S z k u p R., 2003, *Kształtowanie podmiejskiej przestrzeni wypoczynkowej. Przykład zachodniego sektora strefy podmiejskiej Łodzi*, Wyd. UŁ, Łódź.
- S z u l c H., 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne IGiPZ PAN” [Wrocław], nr 163.
- T k o c z J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, UŚ, Katowice.
- W i ś n i e w s k a M., 1999, *Osadnictwo wiejskie*, OWPW, Warszawa.
- W ó j c i k M., 2004, *Proces urbanizacji w zewnętrznej strefie regionu miejskiego Łodzi (przykład koluszkowsko-brzezińskiego pasma rozwojowego)*, [w:] *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, red. A. Jewtuchowicz, Wyd. UŁ, Łódź.
- W ó j c i k M., 2006, *Przemiany siedlisk wsi pod wpływem urbanizacji we wschodnim paśmie aglomeracji łódzkiej (koluszkowsko-brzezińskim)*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 7.
- W ó j c i k M., 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi aglomeracji łódzkiej w okresie transformacji ustrojowej*, Wyd. UŁ, Łódź.

DEVELOPMENT OF RURAL SETTLEMENT IN ŁÓDŹ VOIVODESHIP

This paper presents the matter of the development of the rural settlement in the area of today's administrative region of Łódź. The settlement theme of the rural areas of the region of Łódź is one of the most often discussed issues amongst the geographical society, and thus, there is a need to undertake multi-aspectual research of settlement in this region. The area of the today's region of Łódź is characterised by a specific path of transformation undertaken by rural settlement and which stems from among others the character of the natural environment.

The characteristic development of historical settlement and the later transformations during the industrialisation era, as well as during the present times created a complex spatial picture of village types. This picture is further complicated because the rural settlement is also characterised by a large degree of dispersion. The detailed localisation, morphogenetic and functional studies of rural settlement may be too difficult to be realised. However, among all themes possible to undertake, the completion of localisation and morphogenetic research of the rural settlement in the outer areas of the region (parts of former large geo-historical regions) is seen as the most important and crucial to achieve.

Dr Marcin Wójcik
Zakład Geografii Regionalnej i Społecznej UŁ